

КРИТИКА ТА БІБЛІОГРАФІЯ

П. Толочко.

КИЇВСЬКА РУСЬ.

К., вид-во «Абрис», 1996. — 359 с.

Нова книжка академіка НАН України П. Толочка є своєрідним підсумком його багаторічної праці на ниві історичної науки. Вчений широкого діапазону, він вдало поєднує археологічні студії з кабінетною працею дослідника. Монографія викликала великий інтерес науковців і широких кіл любителів старовини, з перших днів появи на полицях магазинів незмінно залишається на одному з перших місць у рейтингах читацької популярності, випереджаючи романи й детективи.

Навіщо час від часу історики виступають з узагальнюючими книжками, у назві яких присутні слова «Київська Русь» або «Давня Русь»? — може запитати читач. Адже існують праці «Київська Русь» М. Грушевського і Б. Грекова, М. Тихомирова та І. Фроянова, «Утворення Давньоруської держави» В. Мавродіна, «Київська Русь і руські князівства XII—XIII ст.» Б. Рибаківа... Цей список синтетичних творів з давньоруської історії можна продовжувати. Гадаю, на поставлене запитання має бути така відповідь. По-перше, наука не стоїть на місці, й книжки, видані сто років тому (М. Грушевського), п'ятдесят (Б. Грекова) й навіть більш нові неминуче застаріли. По-друге, постійно накопичуються нові джерела, здебільшого археологічні й епіграфічні. По-третє, удосконалюються методика й техніка наукового дослідження. Нарешті, по-четверте, кожне нове покоління читачів ставить перед сучасним його поколінням істориків такі запитання, які не спадали на думку їхнім попередникам. У світлі сказаного виглядає не лише природним, а й необхідним створення і видання нової праці П. Толочка.

Дуже непросто писати подібні книжки. На дослідника тисне багатолітня традиція, авторитет попередників, існування не лише численних статей, а й багатьох монографій з основних проблем історії Київської Русі. Та й моральне і етичне право створювати подібні праці має тільки той учений, котрий не лише багато років плідно розробляє різні аспекти даної проблематики, а й зарекомендував себе кваліфікованими творами з усього спектру давньоруської тематики. Саме таким, на нашу думку, є П. Толочко, провідний вчений в Україні в названій тематиці й один із головних у слов'янських країнах СНД.

Завдяки цьому «Київська Русь» написана свіжо й проблемно. Вона є неординарною як за композицією, методом дослідження, так і за манерою викладу й стилем. Відкривається книжка цікавим і повчальним «Вступом», в якому спочатку розглядаються терміни «Київська Русь», «Давня Русь», «Давньоруська держава» й показано, які суспільно-політичні течії й реалії стояли за ними. Автор спростовує поширене твердження, ніби М. Грушевський вважав Київську Русь Україною: адже історик назвав «Історією України-Руси» все своє багатотомне дослідження, присвячене історії України з прадавніх часів до середини XVII ст. Але два томи праці, де розглядається давньоруська проблематика, М. Грушевський назвав традиційно — «Київська Русь». П. Толочко демонструє недосконалість усіх цих створених істориками термінів, їхню невідповідність явищам життя східнослов'янської етнокультурної єдності в IX—XIII ст.

Далі у «Вступі» висвітлюється погляд автора на історіографію проблеми як на динамічний процес; розглядаються дві концепції давньоруської спадщини, представлені, з одного боку, М. Грушевським, з іншого — М. Ка-

рамзіним, С. Соловйовим, В. Ключевським, відзначається однобічність кожної з них. Автор при тому зробив тонке спостереження: по суті, обидві теорії продовжили традиції місцевого літописання XII—XIII ст., за якими історичними правонаступниками Давньоруської держави були, відповідно, Галицько-Волинська та Північно-Східна Русь (с. 7).

Перший розділ «Джерела та історіографія» написано в суто проблемному ключі. Стисло-синтетично подана характеристика джерельної основи студіювання давньоруської історії. Останніми роками вчений багато працює над літописами (див., наприклад, його недавню працю: *Літописи Київської Русі*. — К., 1994). Тому розгляд «Повісті временних літ» та інших літописних ізводів подано у виразно дослідницькому плані. Підкреслена неповторність літописів, їх особливе місце серед тогочасних візантійських та європейських історичних творів і хронік. Так само стисло й всебічно охарактеризовано інші пам'ятки писемності: художні, правові, філософські («Слово про закон і благодать» Іларіона, «Повчання» Мономаха, «Руська Правда» тощо).

Останні десятиліття були надзвичайно плідними для дослідників давньоруської археології. Саме вони внесли основну частку до джерельного фундаменту історії Київської Русі, бо коло писемних джерел уже давно визначилось. П. Толочко розкриває можливості археології в розв'язанні проблем не лише економічного, а й політичного життя (спростування давніх теорій про занепад Києва з другої половини XII ст. та ін.).

Автор цілком слушно розглядає історіографію як еволюцію концепцій та ідей, боротьбу й консенсус між ними, а не як набір анотацій до основних праць з проблеми, що, звичайно, притаманне оглядам літератури у працях навіть досвідчених істориків. Він простежує наскрізні лінії в історіографії, групує авторів по школах і напрямках, добре розуміючи певну умовність цього.

Відзначимо коректність і повагу автора до попередників, що вже само по собі свідчить про наукову й загальнолюдську культуру і етичність вченого. Досить докладним є розгляд ним основних творів дореволюційної історіографії, оскільки вони заклали фундамент і багато в чому визначили напрямки майбутніх досліджень.

Об'єктивно аналізує П. Толочко процес становлення й розвитку радянської історіографії Київської Русі, відзначає її недоліки, спричинювані головним чином ідеологічною несвободою й нав'язуванням усім вченим однакового способу мислення. Разом з тим, він наголошує на її безсумнівних досягненнях, завдяки чому ця галузь радянської науки була й залишилася на рівні світової, що дало змогу дослідникам давньоруської проблематики не перекреслювати здобутки минулого й власні, розважливо оцінити зроблене й без метушні рухатись далі нескінченим шляхом вдосконалення як методики, так і наукових ідей.

Фундовано й неупереджено піддає автор критиці прояви некоректних у науковому відношенні поглядів на утворення і розвиток Київської держави, що належать нечисленним нині неонорманістам (Х. Арбман, Т. Капелле та ін.). Так само аргументовано спростовуються спроби Ф. Дворніка і О. Прицака віднайти хозарські витоки східнослов'янської державності й навіть оголосити самого Кия ... хозарином (!).

Розглянута в другому розділі «Утворення Русі» проблема, як і більшість інших, викладених у цій книзі, вже багато років продуктивно досліджується автором. Він предметно розглядає походження самого терміну «Русь» («Руська земля»), дискутує з істориками, що намагаються довести, нібито перший осередок державності виник поблизу Новгороду (В. Янін, Д. Мачинський) або в Поволжі (О. Прицак). П. Толочко переконаний, що основне осердя Давньоруської держави склалося навколо Києва.

В полемічному плані написано й параграфи цього розділу «Русь і хозари» й «Русь і нормани». В останньому наводяться цитати з праць західних, головним чином скандинавських, неонорманістів, а далі вчений на основі писемних та археологічних джерел демонструє неспроможність спроб відродити старі (середини XVIII ст.) теорії, згідно з якими

східнослов'янську державу начебто створили варяги. Дослідник наголошує на потребі вивчення взаємовпливів слов'ян і скандинавів, звертає увагу на зв'язок норманів з балтійськими слов'янами. Не всі положення цього розділу видаються нам безсумнівними, але їх творчий характер є очевидним.

Розділ третій «Політична історія Русі IX—XIII ст.» перегукується з п'ятим — «Суспільно-політичні відносини на Русі». Вони доповнюють один одного, бо, досліджуючи політичну історію, не можна не вивчати форму держави й інституції влади, віче й народні рухи, суспільно-політичні стосунки загалом. У той же час в обох розділах з різних боків висвітлено політичне життя Русі IX—XIII ст. Якщо в третьому показано загальний перебіг суто політичної історії, то в п'ятому в проблемному плані — процеси та явища суспільно-політичного життя.

Здавалось, що нового можна додати до характеристики політичної історії Русі IX—XIII ст., коли взяти до уваги, що цій темі присвячено багато капітальних монографій і незліченна кількість статей. П. Толочко викладає власне бачення політичного поступу східнослов'янського суспільства часів генезису й наступних етапів розвитку його державності. Третій розділ містить чимало цікавих авторських думок і новацій, зокрема наголошення на відчутній ролі печенізького чинника в стосунках Русі з Візантією першої половини X ст. або зовсім не очевидний зв'язок активної зовнішньої політики київських князів від Олега до Святослава з негативними явищами в економіці й демографічній ситуації Давньоруської держави.

Завершення формування державності за Володимира Святославича та Ярослава Мудрого у книзі висвітлено з урахуванням всього комплексу джерел, серед яких чимало нових, здебільшого археологічних. Ці сторінки написані нетрадиційно (наприклад, сюжет вірменського походження дружини Володимира — візантійської принцеси Анни й раннього встановлення русько-вірменських контактів — с. 72).

Чи не основним, на нашу думку, в третьому розділі є параграф «Русь у період загострення боротьби за Київ», бо саме ця боротьба відображала головний напрямок політичного життя Давньоруської держави часів II поділу на автономні князівства і землі. Дослідник показує суперечливість політичного життя Русі, починаючи з 40-х років XII ст., змагання доцентрових і відцентрових сил, що їх репрезентували соціальні прошарки і стани різних князівств та земель. Опукло визначається «величезна притягальна сила Києва» (с. 105), що спонукувала князів домагатися «золотого київського стола», а, здобувши його, перетворюватися з автономістів на поборників єдності Русі, відновлення цілісності держави й єдиновладного способу правління в ній. Сторінки третього розділу про боротьбу князів за Київ добре доповнюються текстами п'ятого, в яких йдеться про міські віча, народні рухи, політичну форму держави. Адже претенденти на Київ та інші великі міста відтоді систематично встановлюють контакти з міськими громадами, верхівка яких (віча) перебувала в руках боярства та багатого купецтва. Князям доводилося зважати й на народні прагнення й дії.

Особливо багато нового джерельного матеріалу навів П. Толочко у четвертому розділі «Соціально-економічний розвиток Русі IX—XIII ст.». Керовані ним Київська археологічна експедиція та відділ давньоруської археології Інституту археології НАНУ упродовж останніх десятиліть значною мірою збагатили джерельний фонд історії Київської держави та її столітнього града. Це дало змогу вченому по-новому оцінити багато, здавалось, ustalених явищ, процесів та реліктів суспільного й економічного життя східнослов'янської країни.

Знаменно, що розділ починається параграфом «Станово-класова структура давньоруського суспільства». У радянський час панівна ідеологія прагнула всі явища політичного, культурного й духовного життя жорстко пов'язати з явищами економічними. Нині багато хто вдарився в іншу крайність (здебільшого непрофесіонали): ігнорування соціально-економічної історії й намагання пояснити закономірності й особливості життя людей давнини головним чином релігійними, культурними та етнічними чинника-

ми. Наукова ж істина полягає в тому, що основу історичного процесу становлять все-таки явища та процеси суспільно-економічного життя, яке визначає, хоча й опосередковано, всі інші сторони буття людини. Тому вважаємо особливо важливим, щоб висококваліфіковані історики постійно нагадували своїм менш досвідченим колегам і читацьким масам подібні безсумнівні речі.

П. Толочко образно змальовує ієрархічно-станову структуру панівного класу, наголошує на соціальній стратифікації суспільства Київської Русі, що засвідчена джерелами мало не з самого початку її існування. Історик немовби застерігає від історичного романтизму, від модної нині серед частини інтелігенції думки, ніби князі — правляча еліта — були справжніми виразниками інтересів народу. Коли щодня читаєш у літописах про нескінченні сварки та сутички князів за ласі шматки (кращі міста й землі), про їхню жадібність, зрадливість та егоїзм, про наведення хижих половців на рідну землю, аби тільки здолати суперника, про їхню політичну короткозорість, а то й обмеженість, то розумієш, що лише кращі, моральніші й мудріші серед них могли б претендувати на роль представників народних мас, тим більше — речників їх надій і сподівань.

П. Толочко є прихильником теорії раннього складання феодальних відносин і виникнення індивідуального землеволодіння на Русі в другій половині IX—X ст. Нам видається більш ймовірною інша думка: феодальні стосунки в давньоруському суспільстві виникають з кінця X ст. і утверджуються в другій половині XI ст., а феодальна велика земельна власність — також з другої половини XI ст. Втім, обидві точки зору мають право на життя, бо свідчення писемних джерел є неповними й здебільшого суперечливими, а пам'ятки археології через свою специфіку мало допомагають прояснити картину.

Разом з тим, у супереч твердженням В. Горемикіної, І. Фроянова та ін. немає сумніву в феодальному характері Київської держави. Феодальні відносини в її суспільстві складаються принаймні в середині X ст., а земельна власність у формі корпоративного надбання правлячого класу — приблизно тоді ж.

Щедро використані здобутки археології в параграфах «Давньоруське село» й «Давньоруське місто». Автор викладає власні погляди на генезис давньоруських міст, акцентує увагу на їх типологічних ознаках, принципах датування міських центрів у разі, коли в авторитетному джерелі відсутня дата їх заснування. Так само вдало написані параграфи «Ремесло» й «Торгівля», де поєднуються свідчення писемних і матеріальних пам'яток.

У п'ятому розділі «Суспільно-політичні відносини на Русі IX—XIII ст.» ми особливо виділили перший параграф «Політична форма держави», який П. Толочко починає з стислого, але змістовного історіографічного екскурсу — певно, не лише для того, щоб ввести читача в суть проблеми, показати становлення теорій і гіпотез, а, може, для того, щоб були зрозумілишими його власні неординарні погляди. Історик виступає проти досі поширеної в науковій літературі тези про розпад Київської держави в часи роздробленості на півтора десятка самостійних «князівств-королівств» (як образно назвав їх Б. Рибаків). Він дотримується іншої думки (яка й нам здається найбільш прийнятною), що Київська Русь і після 1140-х років залишилась спільною для всіх східних слов'ян державою, хоча й змінилася її структура й форма правління: вона стала федерацією князівств. П. Толочко вважає провідною формою правління на Русі часів удільної роздробленості дуумвірати голів основних князівських кланів (наприклад, Святослав Всеволодич-Ольгович і Рюрик Ростиславич).

Шостий розділ рецензованої праці має назву «Етнічний розвиток Русі». Привертає увагу насамперед параграф «Давньоруська етнокультурна спільність у IX—XIII ст.». Останнім часом як в українській, так і в російській і білоруській пресі, головним чином, самовпевнені дилетанти пропагують ненаукову, м'яко кажучи, тезу, нібито Київська Русь була населена, відповідно, праукраїнцями, праросіянами чи прабілорусами. Натомість дослідник викладає науково об'єктивну, виражену й побудовану на

багатьох джерельних доказах теорію етногенезу східних слов'ян, що об'єдналися протягом століть в етнокультурну спільність, яку прийнято називати у фаховій літературі давньоруською народністю. У цій теорії враховуються процеси міграційні, інфільтраційні й асиміляційні, що впливали на етногенез і культурний розвиток східних слов'ян, а часом визначали його окремі сторони.

П. Толочко наголошує на небезпеці спрощеного розуміння феномену давньоруської народності, на неприйнятності абсолютизації її єдності, чим ще недавно грішила вітчизняна історіографія, не бажаючи помічати місцевих особливостей у мові, культурі, побуті різних частин величезного обширу Східної Європи, який та народність освоїла. Разом з тим, у книзі визначено основні елементи давньоруської народності, показано, що вона була відносно стійкою етнокультурною спільністю — відносно тому, що такими були практично всі явища й процеси середньовічного буття.

Завершують «Київську Русь» два розділи, присвячені духовній культурі й ідеології давніх русичів: «Християнська церква в Київській Русі» й «Культура Київської Русі», написані із знанням справи. Вони також в основному ґрунтуються на власних студіях автора.

Великий науковий і суспільний інтерес становить «Післямова», в якій вчений пише про руйнівний вплив монголо-татарської навали на долі давньоруської державності й народності, яка призвела до загибелі тисяч і тисяч людей, руйнування продуктивних сил, занепаду політичного, суспільного, економічного й культурного життя. Автор стисло розглядає важливе питання про історичну спадщину Київської держави та її етнокультурної спільності (народності). П. Толочко слушно вважає, що ні Галич, ні Володимир-Волинський не зуміли продовжити давньоруську традицію, були неспроможні очолити процеси політичної консолідації Південної Русі. «Колись єдиний державотворчий потік, що виходив із Києва, розділився на кілька окремих річищ, насильно консервованих завойовниками: спочатку — монголо-татарами, згодом — Литвою і Польщею» (с. 341—342). Що ж стосується давньоруської спадщини, то вона рівною мірою належить і українцям, і росіянам, і білорусам. Сучасна наука має всі підстави погодитися з цим висновком автора.

«Київська Русь» П. Толочка випущена в світ видавництвом «Абрис» на рівні високих європейських зразків. Її художня ідея, макетування й ілюстрування (Р. К. Пахолок), поліграфічне виконання якнайкраще пасують до змісту книжки, гармонійно поєднуються з ним. Сподіваємось, що широкий читацький інтерес до цієї фундаментальної праці не вщухне і в майбутньому. Концепції, ідеї, висновки й факти, розроблені й викладені П. Толочком, ще довго збуджуватимуть дослідницьку думку й добре прислужаться науковцям, викладачам вузів і шкіл, студентам та й усім, хто цікавиться нашою минувиною.

М. Ф. КОТЛЯР (Київ)

О. П. Моця, В. М. Ричка.

КИЇВСЬКА РУСЬ: ВІД ЯЗИЧНИЦТВА ДО ХРИСТИЯНСТВА.

К., Глобус, 1996. — 221 с.

Ідеологія європейських країн епохи Середньовіччя базувалась на релігійному сприйнятті навколишнього середовища, а для всіх форм культури характерним було певне ставлення до системи релігійних цінностей. Повною мірою це стосується й Київської Русі, коли східнослов'янська ойкумена переходила в своєму історичному розвитку до стосунків класового